

REAL SPACE AND INNER GEOGRAPHY – CULTURAL SOLIDARITY IN INTERWAR BANAT

ESPACES RÉELS ET GÉOGRAPHIES INTERNES – SOLIDARITÉS CULTURELLES DANS LE BANAT ENTRE LES DEUX GUERRES

SPAȚII REALE ȘI GEOGRAFII INTERIOARE – SOLIDARITĂȚI CULTURALE ÎN BANATUL INTERBELIC

Grațîela BENGĂ-ȚUȚUIANU

Academia Română, Filiala Timișoara
Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”
Bulevardul Mihai Viteazul, Nr. 24
e-mail: gratielabenga@yahoo.com

Abstract

This study focuses on the evolution of some cultural personalities in Banat after Great Union Day, emphasizing shifts, interethnic communication and institutional development. Further, it specifically aims to outline the complexities that have gradually surfaced in regard to the specific nature of the intellectual dialogue in Banat, while illustrating a level of consistency that solidarities have maintained across creations and institutions.

During the interwar period, the cultural atmosphere in Banat was one steeped in regional identity and national consciousness, reflecting traditions and dreams that long preceded it. Many writers, journalists and artists have assumed a range of roles, that stretched back to the Enlightenment and its conceptions of pedagogy.

Résumé

Instruits de manière archétypale, mais aussi dans l'esprit unioniste, de nombreux intellectuels du Banat de l'entre-deux-guerres ont évolué à l'intérieur d'un paradigme identitaire (régional, national, européen), ont voluptueusement vécu dans le dialogue culturel, ont figé des solidarités et ont créé des institutions. L'article explore la vie culturelle de Timișoara de l'entre-deux-guerres, au moment où les utopies récemment déchirées étaient remplacées par l'esquisse de nouvelles utopies. Enracinés dans le rationalisme et la pédagogie des Lumières, le dynamisme culturel reflété par Romulus Ladea, Ion Stoia Udrea et Virgil Birou met en lumière une continuité qui allie la nostalgie des origines, la réflexion sur le présent et une vision guérissant du futur.

Rezumat

Educați într-o matrice arhetipală, dar și în spirit unionist, unii dintre intelectualii Banatului interbelic au evoluat într-o paradigmă identitară (regională, națională, europeană), au trăit cu voluptate în perimetrul dialogului cultural, au fixat solidarități și au creat instituții. Articolul explorează viața culturală din Timișoara interbelică, după ce utopiile abia destrămate au fost înlocuite de schițarea altora. Cu rădăcini în raționalismul și pedagogia iluministă, dinamismul cultural reflectat de Romul Ladea, Ion Stoia Udrea, Virgil Birou evidențiază o continuitate care îmbină nostalgia originilor, reflecția asupra prezentului și o viziune întremătoare asupra viitorului.

Keywords: *identity, communion, polyvalence, establishment, enlightenment*

Mots-clés: *identité, communion, plurivalence, (re)fondation, Lumières*

Cuvinte cheie: *identitate, comuniune, plurivalență, (re)întemeiere, iluminism*

Când, după 1918, s-a confirmat (inubliabil) eșecul utopiei imperiale, istoria nu ducea lipsă de alternative. Gândirea veacului al XIX-lea și a începutului de secol XX se dovedise fecundă în privința proiectării unor modele socio-politice idealiza(n)te - începând cu coloniile lui Robert Owen și cu falansterul lui Fourier. Pe de altă parte, destui dintre intelectualii care crezuseră în valorile Imperiului au plecat în căutarea unei insule salvatoare - exilul. Alții, care slujiseră idealul național, au trăit miracolul metamorfozării unui mit în fapt istoric. Unirea românilor a fost un astfel de miracol. A fost un enorm câștig – fără ca temelia unor valori să fi scăpat nezdruccinată. Însemnătatea identității regionale a fost una dintre ele.

De satul bănățean fuseseră fixate copilăria și adolescența lui sculptorul Romul Ladea, al cărui învățător fusese Iuliu Birou¹, tatăl publicistului și scriitorului Virgil Birou. Acesta din urmă se formase în mediul tradițional al Banatului rural, trecut prin rigoarea învățământului german și educat într-o familie pentru care matricea arhetipală (cu reprezentările ei expresive), dar și elanul unionist constituiseră repere imuabile. Iuliu Birou, tatăl scriitorului, fusese unul dintre cei mai respectați învățători ai Banatului. A publicat în presa vremii, a cules folclor, a fost pasionat de muzică, a scris cărți, s-a implicat în acțiuni menite să coaguleze conștiința națională. Interesat de cultura populară (cu toate formele ei de reprezentare) a rămas Virgil Birou întreaga lui viață și nu puține sunt paginile care dovedesc acest lucru. Anii de ucenicie alături de tatăl său (pentru care cercetarea folclorului făcea parte din militantismul naționalist) își vor fi lăsat amprenta – inclusiv în perseverența cu care scriitorul a inserat, în multe dintre lucrările sale, mărcile caracteristice graiului bănățean, ca parte integrantă a unei limbi naționale unitare. „A fonda o identitate națională prin afirmarea unei distincții față de Celălalt și a-i da o profundă motivație istorică, acesta este, în linii mari, proiectul folclorului veacului al XIX-lea, ce se înscrie într-un proiect mult mai vast, de natură politică, în care țărănimea, prin legătura sa ancestrală cu pământul va furniza burgheziei în ascensiune și revendicatoare bazele unei pledoarii pentru dreptul la independență.” (MESNIL, 1997, 44)

Mai târziu, în anii '20, problema identității s-a pus în alți termeni și în alte condiții. Romul Ladea studia la Academia Julien din Paris, Virgil Birou urma cursurile Facultății de Mine a Politehnicii din Timișoara, iar Aurel Buteanu² se întâlnea în redacția „Contemporanului” cu avangardistul maghiar Lajos Kassák³, ale cărui poezii le va traduce în română - traduceri care „nu sunt doar un exercițiu intelectual, ci și o solidarizare cu eroi ai tinereții sale jurnalistice.” (UNGUREANU, 2005, 259). De la Budapesta și Viena (unde se aflase în preajma lui Rilke și a lui Hugo von Hoffmannsthal) a ajuns în Timișoara, în 1926, Franyó Zoltán⁴, excelent traducător în

¹ „Copilul îl va stima pe dascăl, figură proeminentă în viața culturală a Cărașului, îl va iubi și admira, îi va fi recunoscător pentru rigoriile intelectuale și morale transmise în anii de școală. De altfel, faimosul dascăl îi va fi nu doar învățător în școala primară, ci și sfătuitor înțelept mulți ani.” Adriana Botez-Crainic, *Romulus Ladea*, București, Monitorul Oficial, 2017, p. 47.

² Aurel Buteanu (1904-1978), om politic, jurnalist, traducător. Între 1928-1930 Aurel Buteanu fusese șef de cabinet al lui Vaida-Voevod, ministru de interne în guvernul condus de Iuliu Maniu. A participat la lucrările Societății Naționalelor. Din 1930, a fost secretar de presă la Legația României din Bruxelles, iar în 1931 – atașat de presă la Legația României din Viena. A fost șeful de cabinet al lui Alexandru Vaida-Voevod, pe când acesta era prim-ministru. În 1932, a fost ales în Parlamentul României. A fost unul dintre apropiații lui Iuliu Maniu, președintele Partidului Național Țărănist. E autorul volumului *Teatrul românesc în Ardeal și Banat*.

³ Kassák Lajos (1887-1967), poet și artist plastic reprezentativ pentru avangarda maghiară.

⁴ Franyó Zoltán (1887, Marghita, Banatul sârbesc-1978, Timișoara), pamfletar, traducător, publicist. Coleg cu Liviu Rebreanu și Miroslav Krleža la Academia Ludovica din Budapesta. În 1910, a devenit membru al Internaționalei Socialiste, iar în 1918 – membru în Consiliul Revoluționar Militar de la Budapesta. Din 1919, a condus Secția pentru literatură universală a Comisariatului pentru cultură. A fost colaboratorul lui Georg Lukacs. A studiat chineza, araba, egipteană. A tradus în maghiară și germană, mai ales după întoarcerea în România (1926). Printre scriitorii tălmăciți de

maghiară și germană al lui Eminescu și Arghezi, al lui Camil Petrescu, Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Anghel Dumbrăveanu, Ana Blandiana. Pentru Franyó Zoltán, Virgil Birou, Aurel Buteanu, Ion Stoia Udrea⁵ (așa cum era pentru Elias Canetti, Miroslav Krleža sau Italo Svevo) salvarea dintr-o lume profund vătămată putea veni sub forma unei biblioteci, a unei cafenele literare sau a unei redacții. Cafenele și redacții se găseau generos răspândite în Timișoara interbelică. Spații emblematice de întâlnire pentru un autentic dialog intelectual deveniseră Café Restaurant Casino, Cafenea-Bar Dacia și Cofetăria Mann. Dar, dacă e vorba despre aroma schimbului de idei în preajma unei cești cu cafea, nimic nu ar fi putut egala (în anii '30-'40 ai veacului trecut) farmecul de la „Café Spieluhr”⁶ – prima cafenea literară de la Timișoara, la mesele căreia aveau întâlniri zilnice cei care au alcătuit „Trifoiul cărășean” – porecla dată grupului de prieteni nedespărțiți, ale căror propuneri începuseră să structureze, armonios, viața culturală timișoreană: Romul Ladea, Virgil Birou și Ion Stoia Udrea - toți trei născuți în zona Carașului. Oraș al cafenelelor (frapat de numărul lor a fost și Camil Petrescu, în trecerea lui prin urbea de pe Bega), Timișoara își reglă ritmul cultural în funcție de (dez)acordurile de la „Spieluhr”.

Cu bucuria de a fi împreună, la „Spieluhr” sau la restaurantul „Cocsonay”⁷, ca ființe ale ficțiunii, va fi discutat „Trifoiul” cărășean în 1932 și despre „Vrerea”, publicația înființată de Ion Stoia Udrea, în care Virgil Birou și-a făcut debutul⁸. Și tot acolo, la începutul anilor '40, se vor fi întâlnit cu „Trifoiul” Petru Sfetca⁹, Nicolae Țirioi¹⁰, Petru Vintilă¹¹ și Pavel Bellu¹². Ion Stoia Udrea studiasse îndelung în Arhivele vieneze¹³, era profund interesat de istorie, însă nici literatura nu îi era străină. Tradusese din expresioniștii germani înainte ca „Vrerea” să se arate ca o punte între culturi – căci tineri români, maghiari, germani, sârbi se regăseau în redacția publicației conduse de Ion Stoia Udrea. Scria, în 1932, fondatorul „Vrerii”: „Am putea-o numi generație de tranziție, fiindcă rostul ei – rost utopic, căci azi cu greu și-ar mai putea atribui vreun rost – era acela de a alcătui legătura de continuitate între generația activă a războiului – generația marilor prăbușiri – și aceea crescută și trăind viața oferită de vremurile mai noi, tot o sărmană și prea naivă utopie și asta. Prea tânără ca să fi fost târâtă în universalul cataclism, în care s-a năruit definitiv o atitudine în fața vieții, generația de tranziție a fost suficient de matură ca să observe și din trecutul trăit pasiv și să tragă

Franyó Zoltán sunt Mihai Eminescu, Camil Petrescu, Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Anghel Dumbrăveanu, Ana Blandiana.

⁵ Ion Stoia Udrea (1901-1977), publicist, poet, editor, istoric român.

⁶ Cafenea se afla în centrul Timișoarei, pe strada Emanuil Ungureanu, la numărul 8. Clădirea a fost ridicată în 1758, iar reconstrucția ei s-a făcut în stil neobaroc.

⁷ Vechi restaurant timișorean, unde artiștii și scriitorii își aveau masa lor. Restaurantul este evocat și în corespondența dintre Virgil Birou și Romul Ladea.

⁸ Virgil Birou a avut o activitate prodigioasă în periodicele interbelice și, într-o mult mai mică măsură, în cele de după război. După debutul la revista timișoreană „Vrerea”, a urmat un răstimp în care a publicat o impresionantă suită de materiale în reviste bănățene sau în periodice din țară. Le îndemnăm să mărșăluiește, alfabetic, într-o paradă imaginară a publicisticii românești: „Ardealul”, „Calendarul românilor de pretutindeni”, „Dacia”, „Fruncea”, „Generația nouă”, „Graiul românesc”, „Îndreptarea”, „Înnoirea”, „Orizont”, „Paranteza”, „Poporul român”, „Provincia”, „Revista Fundațiilor Regale”, „Revista Institutului Social Banat-Crișana”, „Scrișul bănățean”, „Societatea de mâine”, „Vestul”, „Vrerea”.

⁹ Petru Sfetca (1919-1987), poet, traducător, publicist, animator cultural. A tălmăcit din opera lui Hölderlin, Novalis, Giuseppe Ungaretti, Umberto Saba, Eugenio Montale. A promovat ideea descentralizării culturale a Banatului. A fost redactor-șef la „Vestul”.

¹⁰ Nicolae Țirioi (1921-1994), profesor, editor, critic și istoric literar.

¹¹ Petru Vintilă (1922-2002), poet, prozator, dramaturg.

¹² Pavel Bellu (1929-1980), poet, prozator, publicist.

¹³ Studiile lui Ion Stoia Udrea nu s-au rezumat la istorie. A urmat și cursuri de regie și actorie la Berlin și München. (cf. Cornel Ungureanu, *Literatura Banatului*, p. 219). Este autorul unui șir lung de lucrări: monografia istorică și artistică *Biserica greco-ortodoxă română din Lipova* (1930), *Pictura Renașterii*, scrisă în colaborare cu istoricul Ioachim Miloia și apărută în același an, *Ghidul Banatului* (1936), *Marginale la istoria bănățeană* (1940), *Ghidul orașului Timișoara* (1941), *11 poezi bănățeni* (antologie, 1942), *Studii și documente bănățene de istorie, artă și etnografie* (1942), *Răscala țărănilor din Banat de la 1738-1739* (1945), poemul dramatic *Veacul de foc* (1945), *Arta plastică românească din Banat* (publicată doar fragmentar în broșuri, ghiduri sau reviste), *Începutul pentru o istorie sinceră a Banatului*, romanul *Căpitanii* (neterminat).

consecințele pentru sine.”¹⁴ (STOIA-UDREA, 1932, 1) Cu cinci ani înainte, Mircea Eliade publicase la București, în „Cuvântul”, șirul de articole intitulat *Itinerariu spiritual*, în care promova ideea experiențelor necesare – capabile să deschidă spre lume generația celor de 20-25 de ani. Spiritul pur (ca mod de a fi în lume și ca instrument de cunoaștere), iraționalul, reabilitarea experienței religioase stăteau la temelia viziunii eliadești, pentru care provincialismul cultural și sterilitatea creatoare erau obstacole a căror depășire se impunea ca o fatalitate. Proiectele titanice ale lui Eliade prindeau contur prin energie spirituală; în Timișoara lui Virgil Birou și a lui Ion Stoia Udrea planurile își păstrau lustrul rațional și pedagogic al luminilor.

Între 1932-1937 (când a fost suspendată), apoi între 1945-1948 (când a fost desființată), „Vrerea” a constituit un catalizator pentru cercetările de istoria Banatului. Și nu numai atât. Capacitatea de a o lua de la început hrănea energia întemeietoare a lui Virgil Birou și Ion Stoia Udrea, fulminația creatoare a lui Romul Ladea, traducerile și conferințele lui Franyó Zoltán (a cărei antologie, *Rumänische Dichtung*, era anunțată cu entuziasm în „Vrerea”¹⁵), vigoarea avangardistă a lui Franz Liebhard (Robert Reiter)¹⁶, eforturile lui Nicolae Ivan¹⁷ sau școala de pictură deschisă de Julius Podlipny¹⁸. Veniți la Timișoara dintr-un Caraș conceput ca nucleu pulsant al Banatului, Ion Stoia Udrea, Virgil Birou și Romul Ladea voiau să cucerească un spațiu citadin în care se simțeau înstrăinați. Mai precis, voiau să-l cucerească pentru a-l (re)întemeia cultural, chiar dacă încă nu își descoperiseră cu toții chemările. „Modestia lui Virgil Birou (uneori, chiar neîncrederea în propriile puteri, cum se vede din scrisori: v. B/13.V.1933 etc.), întârzierea debutului său și, mai ales, clarificarea șovăitoare a vocației („aș vrea să-mi găsesc și eu locul meu [...] chemarea mea”, B/13.II.1933) sunt în permanent și puternic contrast cu forța conștiinței artistice de care Romul Ladea a dat dovadă de timpuriu, cu siguranța propriului destin artistic și cu disponibilitatea nu doar de a lucra enorm, ci și de a lupta pentru opera sa și a o impune.” (IANOVICI-JECZA, 2011, 189-190) Totuși, în pofida incongruențelor atitudinii față de propriul traseu vocațional, eforturile lui Romul Ladea, Virgil Birou și Ion Stoia Udrea au vizat în primul rând consolidarea spiritului național în spațiul multicultural bănățean. Apoi, erau dispuși să creeze instituții cultural-artistice reprezentative.

Anii '30 sunt revelatorii pentru strădania întemeietoare a intelectualității bănățene, lesne de văzut în orice succintă enumerare. În 1930, Ioachim Miloia, directorul Muzeului Banatului, a reușit

¹⁴ În articolul-program din același număr, se pot citi următoarele rânduri: „Știm cu toții că în orașele de centură există maladii grave. În cultură, în politică, în economie. [...] E vremea să cunoaștem realitatea. Și vrem să o facem cunoscută, oricât de neplăcută ar fi această realitate. Voim să creăm [...] o gazetă de critică obiectivă și informațiune precisă, servind interesele generale, și nu individuale. Voim să fim sulița pusă în coastele celor care conduc destinele acestei regiuni”.

¹⁵ Anunțul apare în „Vrerea”, I, 1932, nr. 6, p. 2 și se încheie cu „Se poate comanda la administrația ziarului nostru.”

¹⁶ Franz Liebhard / Robert Reiter (1899-1989), jurnalist, poet apropiat de avangarda maghiară din jurul revistei „Ma”. În 1944 a fost trimis în lagărul de la Caracal și, mai apoi, deportat în minele din URSS. La întoarcerea în Timișoara, a lucrat ca secretar literar la Teatrul German. A fost un excelent istoric (neprofesionist) al Banatului. Despre Franz Liebhard / Robert Reiter scrie Cornel Ungureanu, ca replică la *Istoria literaturii de azi pe mâine* a lui Marian Popa, în care poetul era acuzat de a fi fost anarhist și nazist: „Întâlnirea cu social-democrația și cu anarhia, cu dadaștii și suprarealiștii, cu avangarda e mediată de lecturi solide. Rimbaud și Trakl, dar și Whitman și Ady sunt maeștrii tinereții sale nonconformiste. [...] Greu de crezut că expresionistul Robert Reiter ar fi urmat steagul negru al anarhiei. Social-democrat a fost, opțiuni social-democrate are încă din anii de liceu. [...] Dar nu ar fi fost imposibil ca, în anumite momente ale tinereții sale, Robert Reiter să fi mizat, ca și Jaroslav Hašek, pe idei anarhiste./ Spun «nu ar fi fost imposibil». Cel care în anii de liceu ținea conferințe într-o Timișoară ce avea o stângă bine consolidată, putea trece, pasager, prin grupările anarhiste care agitau Budapesta anului 1919. Mai greu de crezut e că Robert Reiter a fost nazist. N-a fost niciodată conducător de publicații naziste; când ziarul la care lucra devine organ al Grupului etnic german, Robert Reiter este concediat.” (Cf. Cornel Ungureanu, *Op. cit.*, p. 250).

¹⁷ Nicolae Ivan (1905-1972), inginer de aeronautică (cu studii la Paris), fondatorul revistei „Fruncea” și promotor al poeziei dialectale. A publicat *Mica istorie a Timișoarei*, *Fericitul zburător* și *Istoria a două secole de teatru liric la Timișoara* (editată de Smaranda Vultur și Viorel Marineasa în 2006). A trecut prin experiența războiului și a lagărului.

¹⁸ Julius Podlipny (1898, Bratislava-1991, Timișoara), pictor, grafician și pedagog, unul dintre animatorii vieții culturale timișorene din perioada interbelică. Expune la Timișoara, pentru prima dată, în 1927. Tema predilectă a artistului a fost crepusculul, disoluția, eșecul.

să deschidă, la Timișoara, *Salonul artelor bănățene*. Romul Ladea se număra printre participanți. În 1933 s-au pus bazele societății literare „Altarul cărții”, care a dobândit statut de persoană juridică. În 1936 s-a constituit Asociația Scriitorilor din Banat. Din asociație fac parte, pe lângă scriitori, și artiști plastici (Romul Ladea, Catul Bogdan, Ioachim Miloia). În 1933, Școala de Arte Frumoase s-a transferat de la Cluj la Timișoara, după ce prin decizia Ministerului Instrucțiunii Publice a fost hotărâtă lichidarea instituției clujene pe motiv de reduceri bugetare. Un grup de intelectuali, printre care Sever Bocu și Ioachim Miloia, a oferit condițiile necesare funcționării ei, ceea ce le-a permis lui Romul Ladea și lui Catul Bogdan să se mute la Timișoara, ca profesori la Școala de Arte Frumoase. Doi ani mai târziu, în 1935, a apărut revista „Luceafărul”, sub directoratul lui Aurel Cosma. De aspectul grafic al revistei s-a ocupat Romul Ladea, iar în paginile ei au semnat, în afara bănățenilor (Anișoara Odeanu, Petru Sfetca, Grigore Bugarin, Pavel Bellu), G. Bacovia, Adrian Maniu, Cezar Petrescu, Victor Eftimiu, Ion Pillat ș. a.

Timișoara lui Romul Ladea, Ion Stoia Udrea și Virgil Birou apare (și) ca un construct cultural subiectiv, format din povârnișurile unei neliniștite geografii interioare. Cu o certă moștenire iluministă, Timișoara (așa cum o vedeau Virgil Birou și Ion Stoia Udrea) constituia o scenă care nu oferea culturii ceea ce ar fi trebuit să-i înfățișeze, iar ei erau în măsură să schimbe lucrurile. Plurivalența le era la îndemână. După destrămarea unor utopii, aderența la realitate a unor (alte) lumi posibile putea fi verificată. În configurația disruptivă a lumii, concentrarea asupra spațiului bănățean oferă imaginea unei continuități care îmbină nostalgia originilor, reflecția asupra prezentului și un anumit tip de viziune (fondatoare și întremătoare) asupra viitorului.

Bibliografie

- IANOVICI-JECZA, Sorina, *De amicitia, Corespondența Romul Ladea – Virgil Birou*, „Revista de studii banatice”, II, 2011, nr. 1-2.
- MESNIL, Marianne, *Etnologul între șarpe și balaur*, traducere de Ioana Bot și Ana Mihăilescu, București, Editura Paideia, 1997.
- STOIA UDREA, Ion *Drumul unei generații*, „Vrerea”, I, 1932, nr. 1.
- UNGUREANU, Cornel, *Buteanu, Kassák, Franyo, Robert Reiter - Un patruleter al Europei Centrale*, în Aurel Buteanu, *Noi și maghiarii*, ediție îngrijită și postfață de Cornel Ungureanu, Timișoara, Editura Marineasa, 2005.
- UNGUREANU, Cornel, *Literatura Banatului. Istorie, personalități, contexte*, Timișoara, Editura Brumar, 2015.

